Шакенбаева Г.К.,
БГУ

ЭТНОГРАФИЯЛЫК ЛЕКСИКА

Этнографиялык лексика же этнографизмдер тектеш жана тектеш эмес тилдерде көптөн бери эле иликтенип келе жатат, бирок кыргыз тил илиминде атайын иликтөөнүн обьектиси болуп иликтенип, атүгүл бул кубулуш тууралуу маалыматты да окуу китептеринен да учурата албайбыз. Албетте, этнография илими тил, тарых илими менен түздөн-түз байланышта болсо да, ал башка илимдер менен дагы (адабият, география, антропология) тыгыз карым-катышта болору айныгыс чындык. Бул жагдайдын өзү эле этнография илими менен тил илими менен айкаштыра кароо зарылчылыгын коюп олтурат. Этнографиялык лексика белгилүү бир аймакта жашаган элдин улуттук өзгөчөлүгүн, жашоо-турмушун, каада-салттын, маданиятын туюндурган сөздөр. Бул сөздөр ошол элдин тарыхы, тили менен тыгыз байланышта болуп, улутту башка калктардан айырмалай турган бирден бир атрибуттары. Бул жагынан алып караганда этнографиялык лексика экзотизмдер, регионализмдер менен жалпы жонунан окшошуп кетет. Этнографизмдердин синоними да, эквиваленти да жок, ошондуктан бул сөздөрдү башка тилге которууга мүмкүн эмес жана которулуп жаткан тилдеги башка сөздөр менен алмаштырууга болбойт.

Түркологияда жана орус тил илиминде кээ бир окумуштуулар этнографиялык лексиканы диалектилик этнографизмдер деп да карап жүрүшөт. (Ж.Мукамбаев, Б.Орузбаева, Б.Юнусалиев, Н.Мирзаев, А.В.Калинин, Н.М.Шанский, О.А.Нечаева). Академик Б.М.Юнусалиев: “Диалектология илими этнография менен да тыгыз байланышкан. Ошондуктан диалектилерди изилдөөдө этнографиялык өзгөчөлүктөргө көңүл буруп, элдин этнографиялык турмушун изилдөөдө анын диалектилик өзгөчөлүктөрүнө маани берүү зарыл” (Юнусалиев Б.М. Тандалган эмгектер. – Фрунзе., 1985, -б.) деп баса белгилейт.

Биздин оюбузча бул кубулушту кең жана тар мааниде кароо жөн. Кең мааниде жалпы элге таандык үрп-адатты, каада-салтты ж.б. туюндурган сөздөрдү, ал эми тар мааниде белгилүү бир аймактын (диалектилик) жашоо-турмушундагы өзгөчөлүктөрдү чагылдырган этнографизмдерди кароо зарыл.

Биз бул чакан макалабызда этнографиялык лексикага тиешелүү улуттук оюндун бир түрү болгон Тогуз коргоол оюнунун лексика- семантикалык маанисине жана этимологиясына кыскача токтоло кетүүнү эп көрдүк.

Тогуз коргоол оюнунун тарыхын изилдеп көрсөк, бир чети кызыктуу, экинчиси табылган маалыматтар оюнубуздун өнүгүшүнө да көп салымын кошот деген үмүттөбүз.

Тогуз коргоол оюну качан, кайдан, ким ойлоп тапканын так айтуу кыйын. Казак элинин дене тарбия жана спорт тарыхын изилдөөчү, профессор М.Т.Таникеев “Казакстандагы дене тарбиянын тарыхы” деген эмгегинде: “Археологдор 1970-жылы Түндүк Казакстан облусунда биздин заманга чейин 1У кылымдарда жайгашкан шаарчадан, атайын жасалган тоголок шариктер табылган. Илимпоздор ошол шариктер тогуз кумалак оюнуна пайдаланган деген жыйынтыкка келишкен” (Акшораев А., 2001, 3-б.). М.Таникеев “кай бир даректерге таянсак тогуз кумалак оюну мындан 8 мин жыл мурун пайда болуп, ушул убакытка чейин унутулбай келет” деп белгилейт (М. Таникеев, 1983, 165).

“Манас” эпосунда да тогуз коргоол оюну эскерилип байыртадан эле кыргыз эли ойноп келе жатканы айтылган:

... Жалпак жыгач чаптырып,
Чараларын оюшуп,
Бир жагына бир тогуз,
Бир жагына бир тогуз,
Уй чыгарып коюшуп,
Ою менен олтуруп,
Ташын салып толтуруп,
Тогуз коргоол ойгону,
Ордо тогуз коргоол деп,
Жаш Манас кылып койгону...
Тогуздан коргоол салганы,
Бу Манастан калганы...

Чүй өрөөнүндөгү Бурана тарых музейиндеги салмагы 200 кг барабар бетине тогуз коргоол оюну чегилген таш турат. Ал таш Кызыл-Суу өрөөнүндөгү Кашка-Суу айылынан табылып, музейге алып келинген. Ойнолуп олтуруп таштагы үйлөрдүн жешилишине караганда, бул таштын чечилишине да бир топ кылым болсо керек. Мындан башка да тогуз коргоол оюнунун тактасы чегилген чоң таш Ой-Табылгы деген жерде да табылган (Т.Орозобаков, А.Чылымов, 1997, 6-б.). Буга окшогон таштар, жыгачтан жасалган тактала, коргоолдор Кыргызстан менен Казакстандын булуң-бурчтарынан көп табылганы, элибиздин тогуз коргоол оюнун эзелтеден бери ойноп келе жатканын далилдеп турат.

Тогуз коргоол оюнунун эрежесин кагаз түрүндө 1900-жылы Мажар окумуштуусу Д.Ж.Алмаши “Путешествие по Центральной Азии” (Будапешт, 1902, 718-722) аттуу эмгегинде жазып кеткен. Анда Алмаши тогуз коргоол оюнун талдап, жазып ойноого да өбөлгө түзгөн. Анткени оюнду ал диаграмма түрүндө жазган.

B
9 9 9 9 9 9 9 9 9
0 10
0 10 10 10 10 10 10 10 10
A

Жогорудагы диаграмманы талдап карасак, оюнчулар жүргөн үйүнө коргоол калтырбай жүрүшкөн. Ал эми учурдагы мелдештин эрежеси боюнча жүргөн үйдөн баштап бирден коргоол салабыз. Алмашинин эмгеги мажар (венгр) тилинен кыргызчага которулса, балким, мындан дагы көбүрөөк кызыктуу маалыматтарды алышыбыз мүмкүн.

1906-жылы орус этнографы Н.Пантусов тогуз коргоол оюнуна теориялык жактан анализ-талдоо жасаган. Ошонун негизинде 1936-жылы казак илимпозу С.Аманжолов бүгүнкү ойнолуп жүргөн эрежелерди иштеп чыгып, жеңил ойноо түшүнүгүн киргизген.

1971-жылы “Наука и жизнь” журналынын 12-санында Африкада табылган калах оюну (Калахари тоосунда табылганына байланыштуу аталган) тогуз коргоол оюнуна окшош, бирок алты үйдөн, ар бир үйдө 6 коргоол салынган, эки казаны бар оюн. Ал оюн шахмат, дойбудан мурдараак пайда болгонун археологдор далилдеген. Балким эки оюндун түбү бир болсо, анда тогуз коргоол оюну да көптөгөн кылымдар мурун пайда болгону ачык далилденип турат.

Ал эми тогуз коргоол деген ат кандайча пайда болгонун изилдеп көрсөк, кызыктуу маалыматтарга дуушар болобуз. Алгач тогуз деген санды салсак, кыргыз элинде бул ото эле ыйык сан. Келин алганда тогуздап калын берүү, айып тартканда тогуздап мал берүү, бир нече жол кошулган жерди тогуз жолдун тоому дешет, эне баланы тогуз ай, тогуз кун көтөрөт, комуз күүсү да “Тогуз кайрык” ж.б. тогуз коргоолдо тогуз тогуздан 18 уй бар, ар бир үйдө тогуздан коргоол болуп бир оюнчуда 81 экинчи оюнчуга да 81 коргоол, бардыгы 162 коргоол болот. Арабча бир саны “ ” белгиленсе, ал эми сегиз саны “ “ деп белгиленет. Эми адамдын алаканында да он алаканында “18”, сол алаканында “81” санынын тамгаларын көрсөк болот. Эгерде 81 санынан 18 санын кемитсек 63 Мухамед пайгамбарыбыздын бул дүйнөдөгү жашы болот. 81 ге 18 ди кошсок 99 саны чыгат, бул дагы Алла Талланын сыпаты, 99 саны тогуз коргоол тактасынын ар бир үйүндө коргоолдордун жайгашкан түрү көрүнөт. Ал эми 18 81=1458 жана 18 = 5832 чыккан натыйжаларды бири-бирине жекече кошсок(1+4+5+8=18; 5+8+3+2=18) кайтадан 18 саны чыгат (К.Сапарбеков, 1999).

Е.Иманбаев мындай дейт: “Дүнүйө 18 мин ааламдан турат. Алла Талла 3 бөлөк атты (тун+жан+рух) биргелештирип калыптандырган, денесинде 9 тешиги бар адам баласын 6 күндө жаратып, 18 мин ааламды таанысын деген, оюнга бардыгы: 3 6 9=162 коргоол орноштурган, ошондуктан тогуз коргоол оюну адам туулган дүнүйө модели болуп табылабы? (А.Акшораев, 2000, 15).

Ошентип, тогуз коргоол оюнунун жаралышын, эч унутта калбай, ушул мезгилге чейин сакталып келишин, мазмуну жагынан абдан кызыктуу дүнүйө деп түшүнсөк болот.

Адабияттар

1. Акшораев А. Тогуз кумалак даналыгы. – Тараз, 200, 226-б.
2. Таникеев М. От старта к Олимпиаде. – Алматы, 1983, 165-б.
3. Орозобаков Т., Чылымов А. Тогуз коргоол. – Ф.: Кыргызстан, 1990, 104-б.
4. Аттокуров С. Кыргыз этнографиясы. – Б., 1997.
5. Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү. – Ф., 1988
6. Мирзаев Н. Этнографическая лексика узбекского языка.- Ташкент, 1974.
7. Юнусалиев Б.М. Тандалган эмгектер. – Ф., 1985.